

Faiq Ələkbərlı
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

20-ci əsrin əvvəllərində Türkiyə və Azərbaycan torpaqları hesabına «Böyük Ermənistan» yaratmaq üçün, ermənilər özlərini «yazıq və bədbəxt millət» şəklində salaraq Rusiya, Fransa, İngiltərə, ABŞ və başqa super dövlətlərin təmsalında güclü himayədarlar axtarmağa başlamışlar. Həmin dövlətlər də Qacarları və Osmanlı dövlətlərini zəiflətmək üçün «erməni məsələsi»ni ortaya atmışdılar. Bu super dövlətlər arasında çar Rusiyasının ermənilərə olan yaxın münasibətləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Şübhəsiz, həmin dövlətlərə, özəlliklə Rusiyaya da həmin dövrdə bölgədə nüfuz sahibi olmaq və möhkəmlənmək üçün özünə himayəçi axtaran «yazıq və bədbəxt» millətə ehtiyacları var idi. Belə bir məqamda «satqın və xəyanətkar» rolunu qəbul edən ermənilərin meydana çıxması hər iki tərəfin – ağaların da (Rusiya, İngiltərə, Fransa, ABŞ və b.), kölənin də (ermənilərin) işinə yaradı. Bununla da, XX yüzilliyin başlanğıcında dünya siyasətində sözdə «erməni məsələsi» peyda oldu.

1-ci Dünya müharibəsində iştirak edən Türkiyə düşmənlərinə (çar Rusiyası və b.) qarşı mübarizə apardığı bir zamanda (1914-1916-cı illər) ərazisinin şərq bölgəsində yaşayan erməni quldur dəstələri ağalarının himayəsi ilə Türk-Müsəlman əhaliyə olmanın divan tutaraq, Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda Ermənistan dövləti yaratmağa cəhd göstərmişlər. Türkiyə hökuməti isə ermənilərin bu xəyanətinə qarşılıq onların bu ərazini boşaltmasına göstəriş vermişdir. Xüsusilə, 1915-ci ilin ərelində ermənilərin xeyli bir qismi Türkiyənin şərq Anadolu bölgəsindən çıxarılmışdır. Bununla da, 1915-ci ilin aprelində baş verən göçürülmə eməliyyatını «erməni soyqırımı» olaraq qəbul edən erməni daşnakları bu tarixdən sonra hər bir fürsətdə Türkiyə və Azərbaycan türklərinə qarşı inanılmaz cinayətlərini daha da artırmağa başlamışlar.

Bu dövrdə yazdığı məqalələrində «erməni məsələsi»nə yer verən Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı ki, ermənilər Osmanlının Balkanlarda apardığı müharibədən istifadə edərək türklərə arxadan zərbə vurmağa çalışırlar. Başqa sözlə, ermənilər Türkiyənin böhranlı vəziyyətindən istifadə edərək Şərqi Anadoluda erməni dövləti yaratmaq xülyasına düşmüşlər. 1913-cü ildə «İqbal» qəzetində yazdığı «Erməni məsələsindən bir az» məqaləsində M.Ə.Rə-

sulzadə yazırdı ki, indi də ermənilər Türkiyə üçün bəlaya çevriliblər: «Nədir bu erməni məsələsi? Bu hər şeydən əvvəl bir ərazi məsələsidir. Heç bir vilayətdə orasına Ermənistan dedirdəcək qədər əhalinin əksəriyyətini təşkil edən bir vilayət yoxdur. Bu, Türkiyə haqqında tədqiqatlar ilə tanınmış Avropa müəllifləri tərəfindən də qəbul edilmiş bir həqiqətdir» (1, s.193). M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, ermənilərin iddia etdikləri kimi, Türkiyə Ermənistanı adlı bir anlayış yoxdur. Onun fikrincə nə məntiqən, nə də siyasətçən belə bir anlayış haqqında

əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlardır. Belə ki, çar Rusiyasının və bəzi Qərb dövlətlərinin təhrikiylə də dinc əhaliyə saldıran erməni quldur dəstələri açıq-aşkar soyqırım həyata keçirmişlər. Bu bölgədən çox az sayda Türk-Müsəlman əhalisi erməni-rus quldur dəstələrindən canlarını qurtaraq Azərbaycan, o cümlədən Bakıya üz tuta bilmişdilər. 1915-ci ilin mayında yayınlanan «Qardaş günü» məqaləsində Rəsulzadə yazırdı ki, Kars və Ərdahan ermənilərin anlaşılmaz vəhşətinə uğrayan din və qan qardaşlarımızın yardımına ehtiyacı vardır: «Din

1915-ci ilin yanvar ayında «İqbal» qəzetində dərc olunmuş «Yardım təcili lazım» məqaləsində Osmanlının Şərq cəbhəsində «Sarıqamış» hərbi eməliyyatından sonra Rus-Erməni birliklərinin hücumuna uğramış Qars, Ərdahan, Kağızman əhalisinə təcili yardımın vacibliyindən bəhs edərək yazırdı: «Müharibə dolayısıyla Qafqaz müsəlmanlarının düçar olduqları fəlakəti kiçik saymayınız. **Qars oblastında üz verən fəlakəti Bakıya, Gəncəyə qədər gələn 40-50 ev ilə, Ahıska kəndlərinə can atan bir neçə yüz müsəlman azınlığı ilə müqayisə etmə-**

iltifatlarını cəlb etmişlər. Osmanlı dövlətinin vəzirliyində belə bulunmuşlardı» (8). Rəsulzadəyə görə, 1877-ci ildən bəri Balkan millətlərinə uyub da xarici təsirlər vasitəsilə azad olmaq istəyən Türkiyə erməniləri bununla da, İstanbul hökumətinin haqlarında bəslədiyi etimadı itiriblər. Özəlliklə, 1915-ci ildə Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsində baş verən erməni üsyanları və bunun nəticəsi olaraq ermənilər tərəfindən türk-müsəlman əhalinin soyqırımı məruz qalması İstanbul hökumətini müəyyən qərarlar, o cümlədən ermənilərin Osmanlı-

“Erməni məsələsi”

Yaxud, Azərbaycanda ermənilərin Türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımının səbəbləri

iniz. Fəlakət xəyal etdiyinizdən daha müdhiş, xəyal edə bildiyinizdən daha dəhşətlidir. Fəlakət və səfalət Qars, Ərdahan, Kağızman, Olti okruqlarını tamamilə tutmuşdur. Oralarda yüz minlərcə müsəlman camaatı yardıma möhtac bir haldadır.» (5)

O, «İqbal» qəzetində nəşr olunan «Bir loxma əkmək» (6), «İmtahan» kimi məqalələrində də Anadolu Türkləri ilə bir arada, dayanışma halında olmamızın səbəblərindən yazırdı. Birinci Dünya savaşı bir daha göstərdi ki, bütün dünya millətləri kimi Anadolu və Azərbaycan türklüyü bir imtahan qarşısındadır. Onun fikrincə, bu imtahan çatışmayan bir çox yönərlərlə yanaşı, milli birliymizi və bərabərliyimizi göstərən cəhətləri də ortaya qoydu. Ö.F.Nemanzadə yazırdı: «Əgər bugünkü imtahan ilə dərşimizi dərk edib gələcəyimizə hazırlana bilsək çəkdüyümüz bəlalər, həqarətlər, acılar millətin istiqbalına qurban olsun. Doğru, bugünkü halımıza baxınca istər intelligent, gərəksə ruhsal olsun, millət başçılarımızdan ümidisəm. Amma millətin, xalqın gələcəyinə inamım sonsuzdur. Əgər insanların başına xülsu, həmiyyətli, sürəkli, bilincli insanlar keçsələr az vaxtda diriləcəyinə ümidvaram» (7).

nın bir ərazisindən digər ərazilərə köçürülməsi qərarını qəbul etməyə məcbur etmişdir (8).

Hüseyn Cavid isə «Açıq söz» qəzetində nəşr olunan «Müharibə və ədəbiyyat» məqaləsində daha çox müharibənin elm və ədəbiyyatda açdığı yaralara nəzər salmışdır. Onun fikrincə, Türkiyənin də aktiv iştirak etdiyi 1-ci Dünya müharibəsi Anadolu aydınlılarına da böyük zərbə vurmuşdur: «Əvət, bugünkü müharibənin hazırlamaqda olduğu zərbə, pək qorqunc, pək təhlükəlidir. Şu müdhiş inqilabdan hiç bir qüvvət qurtulamayacaq. Bütün elmlər, fənlər umulmaz dərəcədə sarsılacaq, dəyişəcək. Şübhəsiz ki, ədəbiyyat da bu aqıntıya qapılmaqdan kəndini alamyacaq» (9).

1917-ci ilin mayında Bakıda işişiş üzü görən «Qardaş kəməyi» jurnalı Şərqi Anadoluda ermənilərin Türk-Müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri faciələrə həsr olunmuş ayrıca bir mətbuat orqanı olmuşdur. Bu dərginin nəşrində əsas məqsəd bir tərəfdən Şərqi Anadolunun Türk-Müsəlman əhalisinin başına gələn faciələri dünyaya çatdırmaq, digər tərəfdən Türk-Müsəlman dünyasının onların yardımına nail olmaq idi. Jurnalda dərc olunan məqalələrin müəllifləri Ö.F.Nemanzadə

“Müharibə dolayısıyla Qafqaz müsəlmanlarının düçar olduqları fəlakəti kiçik saymayınız. Qars oblastında üz verən fəlakəti Bakıya, Gəncəyə qədər gələn 40-50 ev ilə, Ahıska kəndlərinə can atan bir neçə yüz müsəlman azınlığı ilə müqayisə etməyiniz. Fəlakət xəyal etdiyinizdən daha müdhiş, xəyal edə bildiyinizdən daha dəhşətlidir. Fəlakət və səfalət Qars, Ərdahan, Kağızman, Olti okruqlarını tamamilə tutmuşdur. Oralarda yüz minlərcə müsəlman camaatı yardıma möhtac bir haldadır.”

və qan qardaşlarımız insanların anlaşılmaz vəhşətinə düçar olduqdan sonra indi də təbiətin amansız soyuqlarına, rəhimsiz xəstəliklərinə giriftar olub, ölümlə cəngəlməkdədirlər. Fəqət «insan ölümkən belə qardaş qucağında ölsə, kəndisi üçün bir təsəllidir». Bu sözü cəmiyyəti-xeyriyyə köməkçilərinə demişlər, həm kimlər demiş. O Ərdahan düzündə, Kars dağlarında müsibətlərin ən böyüğüne giriftar olan qardaşlarımız. O bəlalı qardaşlarımız demişlər» (4).

Azərbaycan Türk aydınlarının Ömer Faiq Nemanzadə

1916-cı ilin avqustunda «Açıq söz» qəzetində nəşr olunan «Türkiyədə ermənilər» məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, Avropa və Rusiya «erməni məsələsi»nə ortaya atmadığı zamana qədər ermənilər Osmanlıda ən yüksək səviyyədə yaşayırdı, hətta Osmanlının vəzirləri belə olurdular: «Ermənilər avropalıların Türkiyə ümuri-daxiləsinə qarışmadıqları zamana qədər Türkiyədə rahat-casına yaşamış, daima İstanbul hökumətinin məzhəri-iltifatı olmuşlardır. Əski zamandan bəri ermənilər hökumət qulluqlarında bulunub sultanların etimadını və

(«Mən kiməm»), M.Ə.Rəsulzadə («Bizim nöqtəyi-nəzərdən Rusiyada respublikaya inam»), Xosrov bəy Sultanov («Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti hərbdələrinə yardım şöbəsinin fəaliyyəti»), M.Y.Cəfərov («Müsəlman hərbdələrinə yardım işi və müsəlman vəkilləri»), Fateh Kərim («Millət sağ olsun»), Hüseyn Mirzə Camalov («Ümid»), Xəlil İbrahim («Müharibə və qadınlar»), Firudin bəy Köçərli («Heyvaniyyət və insanlar»), Seyid Hüseyn («Ağarlan dişlər») və başqa milli aydınlığımız olmuşlar.

(ardı gələn sayımızda)